

BAGPIPE REMINISCENCES IN THE BULGARIAN CULTURE

Rada Slavinska

Academy of Music, Dance and Fine Arts “Prof. Asen Diamandiev” – Plovdiv, Bulgaria,
radaslavinska@gmail.com

Abstract: A number of articles and research papers have been published about the bagpipe and the art of bagpiping, but till today the mystery of this instrument has not been fully revealed. For Bulgaria, the bagpipe embodies the specifically national and the traditional. The presence of the instrument in the daily life, inevitably results in reminiscences in various cultural domains. One of the prominent examples about the Bulgarian worldview of the bagpipe as a voice of the Bulgarian soul in the context of the national psychology, is the documentary "Is the bagpipe an instrument?" directed by Asen Shopov. Starting with the first steps of the creation of the Bulgarian national culture in the period of the Revival, the image of the bagpiper appears as a mandatory part of the image of the Bulgarian. This can be traced in the watercolor paintings, in which the ethnographer, historian and geographer Felix Kanitz illustrates his journals about Bulgaria in the mid-XIX century, in the lithographs of the Vienna-educated Nikolay Pavlovich, and in the works of the artist Anton Mitov. In the Bulgarian cultural history as an "absolute classic" shines the remarkable painting of Nikola Obrazopisov "Village horo in Samokov region", where in the center is depicted a local bagpiper. The bagpiper image appears even without the instrument in the most famous work of Ivan Markovichka - "Ratcheniza". The bagpiper reminiscences appear in various works in fine arts, poetry, literary prose. The depictions of the effect of the bagpiping art in the "Windmill" by Elin Pelin, in the story "Enemies" or in the novel "The harvester" by Jordan Jovkov even today stun with the profound understanding of the Bulgarian national psychology. There are no bagpipers depicted on church walls before XV century. Maybe because of the bagpipe sound vital energy and the feeling of heathen and heretic it carries, it does not fit into the Christian doctrine of humility. What exactly is in the bagpipe that presents so many questions? On a first sight, it is a simple instrument, that however, in fact is a reduction of the most complicated instrument - the organ. If this question can be considered esoterically and by all means we try to find a hidden message, we could make the surprising assumption, that the bagpipe is the only instrument imitating the human voice-producing apparatus. If we also look for other hidden messages, we can notice that for thousands of years, the bagpipe construction has not changed, that the bagpiper continues to hug the bag close to his heart, that the making of the bagpipe is similar to a ritual sacrifice, that the sound of the bagpipe continues to excite. In the contemporary daily life, for the Bulgarians the stylized image of the bagpipe in its various demonstrations, is not just a part of the archaic folklore heritage, but bonding and socializing phenomenon.

Keywords: bagpipe, art, Bulgarian culture

ГАЙДАРСКИ РЕМИНИСЦЕНЦИИ В БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА

Рада Славинска

Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство „Проф. Асен Диамандиев” – Пловдив,
България, radaslavinska@gmail.com

Резюме: За гайдата и гайдарското изкуство са публикувани редица статии и научни изследвания, но и до ден днешен тайнството на този инструмент не е разгадано докрай. За България гайдата е олицетворение на специфично националното и традиционното. Присъствието на инструмента в ежедневието на българина неминуемо дава своите реминисценции в различни сфери на културата. Един от ярките примери за светоусещането на българина към гайдата като глас на душата в народопсихологически план е филмът „Инструмент ли е гайдата?” на режисьора Асен Шопов. Още от първите стъпки в създаването на българската национална култура през Възраждането образът на гайдара присъства като неотделима част от образа на българина. Това може да се проследи в акварелите, с които етнографът, историк и географ Феликс Каниц в средата на XIX-ти век илюстрира своите пътеписи за България; в литографиите на виенския възпитаник Николай Павлович, в картините на живописеца Антон Митов. В културната история на България остава като абсолютна класика емблематичната картина на Никола Образописов „Селско хоро от Самоковска околия”, в центъра на която е местен гайдар. Образът на гайдара присъства дори и без инструмент в най-известната творба на Иван Мърквичка – „Ръченица”. Гайдарските реминисценции докосват различни проявления в живописа, поезията, прозата. Описанията на въздействието от гайдарското

изкуство във „Ветрената мелница“ на Елин Пелин, в разказа „Врагове“ или в повестта „Жетварят“ на Йордан Йовков и до днес изумяват с дълбокото разбиране на българската народопсихология. По стените на църквите фрески с гайдари не се срещат чак до XV век. Може би защото звукът на гайдата е толкова витален и носи в себе си белезите на езическото и на безбожното, че не се вмества в християнската доктрина на смиренито. Какво представлява гайдата, че крие толкова въпроси? Наглед прост инструмент, който обаче представлява субтракт на най-сложния музикален инструмент – органа. Ако на въпроса бъде погледнато езотерично и непременно се търси скрито послание, може да бъде направен неочакваният извод, че гайдата е единственият инструмент, който имитира човешките органи на звукопроизводство. Ако се търсят и други скрити послания, ще бъде забелязано, че в продължение на няколко хиляди години устройството на гайдата не се променя, гайдарят все така притиска меха към сърцето си, направата на гайди наподобява жертвоприношение, звукът на гайдата продължава да вълнува. В съвременето за българина стилизираният образ на гайдата в различните му проявления не е просто част от архаичното фолклорно наследство, а приобщаващо и социализиращо явление.

Ключови думи: гайда, изкуство, българска култура

За гайдата и гайдарското изкуство са публикувани редица статии и научни изследвания, но и до ден днешен тайнството на този инструмент не е разгадано докрай. Разпространен в цял свят, той битова в различни варианти, но навсякъде звукът на гайдата еднакво вълнува. „Гайдите по света са предмет на разнопосочни интерпретации по отношение форма, материал и украса.“ [Георгиев, Ив., 2014/ 17] Визуалното разнообразие идва от факта, че „конкретните форми са коригирани и подобрени за да отговарят на местните музикални нужди... Гайдите се превръщат в едни от най-популярните семейни музикални инструменти на целия континент.“ [Георгиев, Ив., 2012/ 174] Въпреки наличието на гайдата във фолклорните инструментариуми на почти всички страни на планетата, за България гайдата и гайдарското изкуство са олицетворение на националното и традиционното. Присъствието на инструмента в ежедневието на българина неминуемо дава своите реминисценции (в смисъла на отзвук в произведения на изкуството) в различни сфери на културата. „Гайдата е един от най-разпространените и обичани музикални инструменти сред българското население. Среща се в почти всички краища на България, изпълнявайки своята основна функция – да провокира емоции в човешката душа със своите специфични и характерни мелодии. Тя е безценен спътник на българина през целия му живот, участваща във всички значими празници, обичаи и обреди, свързани с бита и нравите на населението.“ [Няголов, М., 2018/ 4]

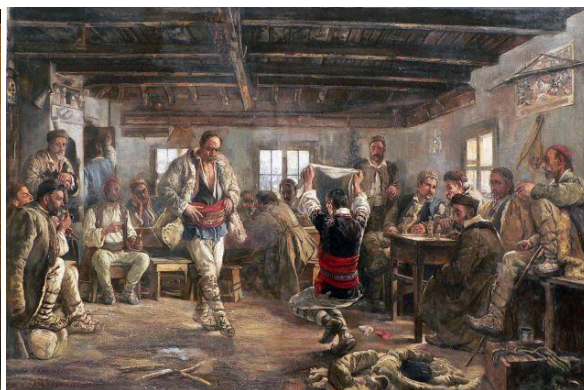
„...Гайдата се употребява по сватбите. Тя весели момите на хорото ... С гайда и тъпан ергенът отива да вземе невестата ... И хайдутите свирят на гайда. Байрактарят с гайда събира момчетата за да ги води на планината или да им раздава пари... И самодивите като чуят гласа на гайдата, излизат да играят...“ [Начов, Н., 1895/ 958-9] Цитираните думи са публикувани преди 125 години. Те са дело на видния историк и етнограф Никола Начов и в известен смисъл са валидни и до днес. Но за българина гайдата не е просто традиция и фолклор. Неусетно тя се втъква в културния живот на България и като образ, и като внушение. Благословиите – казва Тодорка Малчева – „крият в себе си културологична и етнокултурна информация. Те са езиков код, който съдържа различни елементи от материалната и духовна култура на народа от миналото. Те представляват културен отпечатък, чрез който може да се реконструират различни елементи от тази култура.“ [Малчева, Т., 2019/ 263] Определението за благословиите в голяма степен характеризира и гайдарския образ в съзнанието на българина. Той е облъхнат от виталност, съчетана с мистерия. Свиренето на гайда действително е своеобразен код, чрез който се реконструират различни елементи от българската култура и това предизвиква отзвук в културната събитийност.

Инструмент ли е гайдата? – попита преди 40 години режисьорът Асен Шопов в едноименната филмова драма [Димитрова, В., 1978]. Не само фабулата, но и самото заглавие на филма поражда екзистенциалния въпрос: Инструмент ли е гайдата или е душата на оня, дето свири на нея? Във филма има няколко сцени, които предлагат визуална интерпретация на отговора на този въпрос. Едната от тях е сцената, в която главният герой намира любимата си гайда проядена от молците и мъката му от безизходицата да излее душата си чрез музика. Сцената в кръчмата има друго внушение – как звукът на гайдата има способността да извади цялата горест на хората наяве. Но най-силно въздействие има сцената, в която бръснарят Иван, в непоносимостта си към житейските трудности на всички край него, вади пистолета и „застрелва“ гайдата. За зрителя остава в рамките на 82-те минути екранно време да си отговори на въпроса дали Иван застрелва инструмента или застрелва гласа на мъката. Театралната вещественост на филмовия образ, съчетана с богатата емоционална палитра на актьорското превъплъщение внушава, че в съзнанието на българина гайдата е гласът на душата – глас без думи, но с изключително въздействие.

Трудно е човек да си представи многовековния български облик без този инструмент. Още от първите стъпки в създаването на националната ни култура през Възраждането образът на гайдаря присъства като неотделима част от образа на българина. Това може да се проследи в акварелите, с които етнографът, историк и географ Феликс Каниц в средата на XIX-ти век илюстрира своите пътеписи за България, в литографиите на виенския възпитаник, родом от Свищов – художникът Николай Павлович или в картините на живописеца и изкуствовед Антон Митов. В историята на България емблематичната картина на Никола Образописов „Селско хоро от Самоковска околия” (виж сн. 1), в центъра на която е позициониран местен гайдар, е призната от изкуствоведите за българска живописна класика. Образът на гайдаря дори и без гайда присъства в най-известната творба на Иван Мърквичка – „Ръченица” (виж сн. 2), създадена през 1894 г. „И в картината ...той рисува прекрасния млад мъж, танцуващ вихрен танц. Позирал му е самият персонаж – Недялко Хубавеца. Култов местен герой, който освен, че танцувал, умее и да свири прекрасно на гайда.” [Зографова, А., 2014] Възниква въпросът защо точно гайдарят е послужил за първообраз на художника? Навярно защото е впечатлил Мърквичка с емоцията на свиренето си и е докоснал някоя цветна струна чрез звуците? Картината въздейства именно с пресъздаването на пълната освободеност в танца, сходна със самораздаването при свирене на гайда.

1. Никола Образописов

2. Иван Мърквичка (Ян Вацлав Мрквичка)
„Ръченица” (1894г.)

Гайдарят е любим образ в живописните платна на Златю Бояджиев („Родопска сватба”, „Нестинарки”), на Иван Хаджидимитров, на Атанас Стайков, на младите Борис Кисьов и Станка Денева (виж сн. 3 и 4). Явно музицирането оставя особен отпечатък върху лицата на гайдарите, привличащо художническото внимание. Може би това е изражението на тотална отдаденост, на крачка в друго измерение, на допир до нещо свише. Добрият гайдар води слушателите си по спиралата на нажежаването и го прави чрез почти хипнотична самовгъбеност. Сякаш чрез сетивата си улавя, уеднаквява, синхронизира усещанията на хората край себе си. Едва ли нестинарите биха постигнали състоянието си на транс и биха открили вратата към бъдещето без хипнотичния звук на гайдите.

3. Борис Кисьов – „Гайдари”

4. Станка Денева – „Гайдари” (2018)

Но „да се мисли за образа като за култура означава да се изследва социалното му присъствие, не толкова стилистичните или композиционните му особености, нито значението му само за себе си, да се изследва функцията на образа вътре в културата.” [Ангелов, А., 2009/ 102] А гайдарските реминисценции докосват различни проявления в живописа, поезията, прозата, кинематографията на българския културен живот. „Това подсказва, че присъщото на характера на един народ може да бъде доближено до съзнанието на съвременните хора, ако се създадат условия те да направят опит да се вживеят в народния типаж, да го пресъздадат чрез изкуство.” [Филева-Русева, Кр., 2018/ 25]

Част зададените въпроси биха могли да намерят своите отговори между страниците на тънките познавачи на българската народопсихология – писателите Елин Пелин и Йордан Йовков. Въздействащото описание на Елин Пелин в разказа „Ветрената мелница” представя виталната, жизнеутвърждаваща страна на гайдарското изкуство: „...Свирнята бе изкусна. Под пръстите на гайдаря изскачаха весели и игриви звукове и така трептяха, така лудешки се слагаха и вдигаха, щото човеку се разиграваха дрехите на гърба и сърцето биеше, готово да се понесе като откъснат лист във вихъра на тая шеметна свирня...” [Елин Пелин, 1987/ 48-9] Различна психологическа нагласа към инструмента е разказана в една от сцените в разказа „Врагове” на Йовков. В нея един от героите (Месечката) разказва как сърненци, тръгнали за сол, се отбиват в гората до Канарата, попадат на хубав клен за гайдуници и така се улисват в радостта си в измъкването на ведри звуци от „пищялките”, че оставят дъждът да разтопи солта [Йовков, Й., 1988/ 32-35]. Йовков разказва забавна ситуация, илюстрираща портрет на българина, за когото хубавият инструмент и хубавият звук потиска всички други емоции. Българинът цени хубавото – в губери, в шевици, в изписани стомни, в тежки чапрази, но от всичко най-много обича красотата на веселбата, с която свързва звука на гайдата. Веселбата – единственото разтоварващо събитие в трудния му живот. И този звук трябва да е красив. Гайдата „писва”, „лудне”, но в почти всички народни песни е „ясна” – значи чуваема, разбираема, близка.

В българската литература трудно ще се намери по-достовърно описание на гайдарската свирня и на нейната емоционална полихроматичност от повестта „Жетварят” на Йовков. Съвършеното предаване на бурята от чувства, следствие от майсторското изпълнение на Ганьо-гайдаря и до днес въздейства: „...Мелодията беше еднообразна, но бърза, игрива, весела. Лицата се проясняваха, очите загоряваха. Пред неудържимата съблазън на лудешкия ритъм заигра и най-малката фибра у тия корави и силни хора. Провикваха се, удряха по масите, пляскаха с ръце...” И няколко изречения по-нататък: „...Гайдата редеше ситно-ситно, играта ставаше буйна, неудържима, лудешки весела. Възторгът и опиянението у зрителите надмина всяка граница. Не се провикваха вече, а просто ревяха и виеха като луди, грабеха чаши от масата, грабеха цели шишета, още пълни с вино, запращаха ги далеч пред себе си и ги разбиваха на хиляди парчета...” [Йовков, Й., 2016/ 15-16] В това описание психологическата парадигма (във философския смисъл на изходна концептуална схема) се превръща в доминиращ фактор за естетическото възприятие. Емпиричността на изпълнителския акт не може по никакъв начин да обясни бихейвиористичните рефлексии от звука на гайдата и това е предадено от Йовков по неподражаем начин. Неминуемо е инструмент с подобно въздействие да не предизвиква реминисценции в културата.

Дали в различните региони ще я нарекат мешница, гага, момече, ружница, няма значение. Гайдата е за това – да те накара да се отнесеш, да забравиш, да ти се разиграят дрехите на гърба, да ти изплаче душата, да ти излезе ядът. Не случайно кротките и богобоязливи богомили отричат гайдата. В техния тих свят на миролюбство и смирена отдаденост на Бога няма място за подобен инструмент, който предизвиква човека. Предизвиква го емоционално и повишава вибрациите на всяко едно чувство, било то радост или мъка. Не случайно не може да се открие изображение на гайдар в църковните фрески, запазени от ранното Средновековие. Най-ранното изображение на гайдар по стените на Божия храм датира от 15-ти век – на фреска във Варлаамския манастир в Метеора и то в сцената „Ганцът на Давид пред кивота на завета” [Манолова-Войкова, М., 2018/ 147-152]. Уникално е, че чак след толкова много столетия чрез средствата на живописа се визуализират събития, предшествали раждането на Божия син с хиляда години. Вероятно звукът на гайдата е така витален, че не се вмества в християнската доктрина на смирението и изображението на гайдар носи есенцията на антихриста. А може би е толкова стар инструмент, че изначално носи в себе си белезите на езическото, на първичното, на безбожното. Ако продължи търсенето на скрити послания относно този инструмент, ще се установи, че в продължение на няколко хиляди години (визирам датировката на най-старите известни гайдарски артефакти, бел. авт.) устройството на инструмента принципно не се променя. Сигурно в архитектурната устойчивост на гайдата има закодирано послание. Гайдарят вече хилядолетия притиска меха към сърцето си и сякаш вади звуците оттам, а направата на гайда и до ден днешен напомня жертвоприношение. „Хубава гайда се прави с хубав материал – дрян, слива или чемшир. И хубаво агне – такова, на което казват „звездарка”, ланско яре” – казва майстор Христо Топчиев.

[Ангелова, М., 2013] Всъщност това е самата същина на жертвоприношението – да избереш най-хубавото и да го посветиш... на музиката.

Какво представлява гайдата, че крие толкова тайни? Повърхностно погледнато тя е прост инструмент, съставен от духалка, мях, гайдуница и ручило. Елементарна конструкция, но резонираща като конструктивен субтракт на най-сложния музикален инструмент – органа. Ако на въпроса бъде погледнато езотерично и непременно се търси скрито послание, могат да бъдат направени неочаквани изводи. Например, че гайдата е единственият инструмент, който имитира човешките органи на звукопроизводство: духалката имитира устата, мехът – белия дроб, гайдуницата – трахеята, пискунът – гласните връзки. А ручилото? – биха попитали някои. „Ручилото е гласът на Бога” – ще им отвърнат в Родопите. Или както казва майсторът на родопската гайда Цветелин Андреев в едно интервю: „...Гайдата е прост инструмент, но с него можеш да предадеш сложни емоции...При гайдарството има една такава дума - когато гайдаджията свири нещо специфично за него, обикновено това са виртуозни изпълнения, тогава се казва “това му е кайнака” - т.е. това идва от неговия извор....Свирейки на гайдата, хората са по-спокойни - това е един вид социално лекарство, разтоварващо е...”. [Иванова, Др., 2018] Квинтесенцията на психоматичното състояние е, че дори обикновеното свирене е лековито, а майсторлъшкото – то е за „посветените”, ония, дето съумяват да стигнат до самия извор. Разбира се, в съвременното отношение към инструмента е променено. „Развитието на фолклорната музика от 80-те години насам, съвместното музициране на традиционни и модерни инструменти в сватбарските формации, при което се осъществяват взаимовлияния между двата вида инструментариум, проявяващи се в най-голяма степен по отношение на трансляцията на инструментални техники, маниер на изпълнение и начин на звукоизвличане, композициите на съвременните автори доведоха до търсене и намиране на нови технически похвати, отговарящи на съвременността.” [Георгиев, Ив., 2012/ 139]

Дори и от възпитателна гледна точка досегът до звука на гайдата, до българския фолклор и до образа на гайдаря действа позитивно. „Много са аспектите, които обуславят сложността на проблема за усвояване на културата на обществото. Това налага да се разкрие мястото на заобикалящия ни културен свят в живота на подрастващите и механизмите, чрез които културата се проявява като мощен социализиращ фактор” [Коловска, Цв., 2004/ 92] Безспорно за българина стилизираният образ на гайдата в различните му проявления не е просто част от архаичното фолклорно наследство, а и приобщаващо явление. Да, „образователните стратегии са свързани с развитие на заложби и способности, формиране и стимулиране на интереси, успешна интеграция и социализация чрез възможности за свободен активен избор на личността и включване в дейности, които благоприятстват развитието и изявата на индивидуалността” [Коловска, Цв., 2019/ 179] – и това специфично рефлектира върху избора на подрастващите към музициране с гайда, но е факт, че все повече хора, надскочили училищната възраст, посягат към инструмента. „Традициите на българите са дълбоко съхранени в националното съзнание ... Обогатени и трансформирани през годините, те са се превърнали в съществена част от народопсихологията на българина, увековечени са във фолклора, в художествената ни литература. Многобройни са примерите за български художествени произведения с фолклорен характер или фолклорна насоченост – и романи, и стихотворения, и поеми, и пиеси. А когато традициите се спазват и се предават от поколение на поколение, се завещава и част от характера, бита и нравите на предшествениците, искрица от тяхното минало. Те са начин за докосване, съприкосновение със собствените корени.” [Тодорова, Ант., 2011/ 119]

В заключение като последна гайдарска реминисценция ще се позова на може би най-българския поет в последните десетилетия – Ивайло Балабанов – и откъс от неговото стихотворение „Дядо Гай”: *„Без ритуални процедури, напук на всеки обичай, погребяхме с нов кат потури и с гайда в гроба Дядо Гай. Свирията прякор му остави: от гайда - Гай. С душа добра, хиляда сватби той направи, не взе от никого пара... В неделни часове ме дири един въпрос и ме боли: Защо на мъртвите да свири? Кой живите ще весели?”* [Балабанов, Ив., 2013]

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, А., (2009) – *Историчност на визуалния образ*, изд. Делта Ентъртеймънд, София, 2009

Ангелова, М., (11.08. 2013) – *Майсторът на най-малката гайда в света*, интервю с Христо Топчиев от поредицата „Интервю на пейката”, // последно посещение на 28.01.2020

https://www.peika.bg/statia/Maystorat_na_nay_malkata_gayda_v_sвета.1.a.i.80667_gayda_malkata_na_nay_sвета.v.html //

Балабанов, И., (2013) – *Дядо Гай*, В: Стихове, изд. Лъчезар Минчев

Денева, С., (1962) – *Гайдари* (живопис), извлечено от:

<https://www.denevaart.com/produkt/%D0%B3%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%B8/>

- Димитрова, В., – продуцент (1978) – *Инструмент ли е гайдата?*, България, Студия за игрални филми „Бояна”
- Георгиев, И., (2012) – *Постановка и постановъчни проблеми при свирене на гайда*, В: Пролетни научни четения – 2012, АМТИИ, Пловдив, стр. 138-141
- Георгиев, И., (2012) – *Пътуване сред традициите на гайдата в Европа*, Годишник, АМТИИ, Пловдив, 2012, стр. 173 - 175
- Георгиев, И.,(2014) – *Еволюция на гайдарския стил в България*, дисертационен труд, АМТИИ, Пловдив, 2014
- Зографова, А., (25-26.11. 2014) – *Неизвестни факти за шедьоврите на Иван Мръквичка в България*, Монт Прес, Online, Бр. 88 (2220), год. XXV // последно посещение на 14.01.2020
<https://www.montpress.com/index.php?issue=882014&kind&article=38971&rank=4&short&numb=%D0%91%D1%80,+88%282220%29%2C+%D0%B3%D0%BE%D0%B4,+%D0%A5%D0%A5V%2C+25+-+26+%D0%BD%D0%BE%D0%B5%D0%BC%D0%B2%D1%80%D0%B8+2014+%D0%B3>, (
- Елин, П., (1987) – *Ветрената мелница*, В: Съчинения, т. I, Разкази и повести, Български Писател, София, стр. 48-9
- Иванова, Д., (25.10.2018) - *Цветелин Андреев от група „Кайнак: Музиката на гайдата е близо до душата на човека*, Selo bg, бр. 2994 // последно посещение на 23.01.2020 <https://selo.bg/news/cvetelin-andreev-ot-grupa-kaynak-muzikata-na-gaydata-e-blizo-do-dushata-na-choveka> //
- Йовков, Й., (1988) – *Врагове*, В: „Вечери в Антимовския хан”, изд. Български писател, София
- Йовков, Й., (2016) – *Жетварят*, изд. Унискорп, глава 2
- Кисъов, Б., (1983) – *Гайдари* (живопис), извлечено от:
<http://rodopchani.bg/Hudozhnikat-Boris-Kisyov-za-energiyata-na-planinata-i-sobstveniya-pat-v-risuvaneto>
- Коловска, Ц., (2004) – *Музикалните дейности в урока по музика и възможностите за социализиране на учениците*, сп. Начално училище, бр.5, Пед. изд. „Образование”, София, стр. 89-100
- Коловска, Ц., (2019) – *Извънкласните дейности по музика (заниманията по интереси) – цел, задачи и нови перспективи*, В: Пролетни научни четения 2019, АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев” Пловдив, стр.177-186
- Малчева, Т., (2019) – *За семантиката на българските благословии като част от фолклорното слово*; В: „Пролетни научни четения - 2019, АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев”, Пловдив, стр. 262-274
- Манолова-Войкова, М., (2018) - *Изображение на танц от Велики Преслав*, Приноси към българската археология, т. VIII, изд. БАН национален археологически институт с музейстр. 147 – 152
- Мръквичка, И., (1856 – 1938) – *Ръченица* (живопис), извлечено от:
https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%9C%D1%8A%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%B0#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Ivan_Mrkvi%C4%8Dka_-_Rachenitsa.jpg
- Няголов, М., (2018) – *Гайдарското изпълнителско изкуство във Варненско и Шуменско*, Автореферат на дисертационен труд, АМТИИ, с. 4
- Начов, Н., (1895) – *Екскурзия из нашата народна поезия*, Периодическо списание на Българското книжовно дружество, кн. XLVII, с. 952-976
- Образописов, Н., (1829-1915) – *Селско хоро от Самоковска околия* (живопис), извлечено от
<http://www.djibnet.com/photo/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B%D0%BD%D0%B0+%D1%85%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B0+%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%8F/1892-132-4269104988.html>
- Тодорова, А., (2011) – *Поглед върху народопсихологията на българите*, БСУ – Годишник, том XXIV, стр. 117-123
- Филева-Русева, К., (2018) – *Задачи за опознаване на регионален хумор и възможности за драматизация предоставени в електронен учебник по музика за 6. Клас на СОУ*; В: „Пролетни научни четения - 2018, АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев”, Пловдив, стр. 23-29